

JELENTÉSTANI KÉRDÉSEK.

Az érintkező népek nyelvükbe nemcsak szavakat, hanem jelentéseket is átvehetnek. Olyan egyén ugyanis, aki két nyelven tud beszélni, — ha szükség van reá — a másik nyelvből átvehet szót is, azonban a másik nyelv szavát le is fordíthatja. Kedvező körülmények közt az ilyen átvett szó is, a fordított jelentés is köz- és irodalmi nyelvivé válhat. Mindezek a tények a nyelvtudomány művelői, s így a mi nyelvtudományunk művelői előtt is jól ismertek.¹

Ami a szavak átvételét illeti, arra vonatkozólag külföldön is, nálunk is igen nagy irodalom van. E mellett a jelentésátvételekre, amelyek tehát saját nyelvi szóval tükrözik vissza az idegen szót, sokkal kisebb az irodalom.² Ezen a téren még az alapfogalmak sincsenek tisztázva, nem-hogy valami elfogadhatóbb rendszerezés volna. Nem sokat érő rendszerezés a Sandfeld—Jensené sem.³

Hogy mennyi ilyen fordított jelentés lehet egy-egy nyelvben, arra sincsen még hozzávetőleges számítás sem. Gombocz Zoltán kitűnő *Jelentéstanában* megemlíti, hogy az

¹ V. ö. Sandfeld—Jensen: *Thomsen-Festschrift*. 1912: 166—173 (e cikkben felsorolva az idevonatkozó külföldi irodalom is; pár szóval megemlítve *MNy.* VIII. 133.); Sandfeld—Jensen, *Die Sprachwissenschaft*² 104—114. §§; Simonyi Zs.: *Nyr.* XVII. 486.; Ugyanő: *MNyelv*² 90.; Ugyanő: *Ung. Spr.* 78.; Ugyanő: *Jelentéstan szem-pontok*. Bpest, 1916 (többször); Balassa J., *Műveltségbeli kölcsön-hatás*: *Nyr.* XLVII. 59—62 (említve az idevonatkozó külföldi iro-dalom); Gombocz, *Jelentéstan* 56, 66.; Horger, *A nyelvtudomány alapelvei*² 246—269. §§; Csúry, *Fordított jövevényszavaink kérdése nyelvhelyességi szempontból*: Magyarosan III. 4—11.

² L. a fentebbi felsorolásban a külföldre való utalásokat.

³ L. *Thomsen-Festschrift*.

idegen szót a kétnyelvű átvevő le is fordíthatja. Meg is említi, hogy az ilyen fordításnak a franciában *calque linguistique* a neve, egész *Jelentéstanában* azonban egyetlen egy több értelmű szónak valamely jelentését egyszer sem magyarázza átfordítással. Pedig *Jelentéstanában* többször említi többértelmű szavaink egy-egy magyarázatánál, hogy «hasznoló» fejlődés van ebben meg ebben a nyelvben is.¹

Horger Antal is szól *A nyelvtudomány alapelvei* című értékes művében az idegen nyelvekből való fordításokról, azonban csak jegyzetben. Ezt írja (186. l.): «Sokkal ritkább az az eset, hogy az idegen szót lefordítják. Ilyen pl. egyházi műszavaink között: *vízkereszt, húsvét, húshagyó, olvasó, feszület* stb. Ilyen eset továbbá pl. az is. hogy mi a nyelvtanban alanyesetről és tárgyesetről beszélünk, mert ezt a németek is *Fallnak* mondják, a németek pedig azért mondják *Fallnak*, mert a latinban is *casus* a neve, ez a latin *casus* pedig a görög *πῶσις* fordítása. Az idegen hatásnak e fajtát a németek *Lehnübersetzungnak* nevezik, franciául *calque linguistique*».

Simonyi munkáiban átfordítással többször magyarázza a több értelmű szavak egy-egy jelentését s az ilyen átfordítások számát tekintélyesnek tartja. Balassa József szerint is minden időben és minden nyelvbe nagy számban vándorolnak át a lefordított idegen kifejezések (*Lehnübersetzungen*).² Sandfeld—Jensen is fentebb idézett műveiben minden nyelvben nagy számúnak tartja a fordított jelentéseket. S nem régen részletesen és bőven tárgyalta a fordított jövevényszavak kérdését, mégpedig első sorban a nyelvhelyesség szempontjából Csűry Bálint a *Magyarosan* 1934. évi folyamában.³ Szerinte «szófordításokkal tele vannak a nyelvek», s a mi nyelvünk is tele van velük. «Fordított jövevényszavak nyelvünk régibb és újabb korában hol kisebb, hol nagyobb mértékben folyton vándoroltak». Ezt a megállapítását azután sok példával igazolja a kódexirodalomból, a

¹ V. ö. művében a *befejez* 73, *felfog* 6, 89, *fontol* 91, *kezes* 95, *levél* 4, 9, *nyelv* 54, 94, *öszlönöz* 80, *szín* 86 szavaknál mondottakat.

² *Nyr.* XLVII. 60.

³ *L.* fentebb.

régi nyelvtanokból és szótárakból, a tudományszakok magyar nyelvéből, a nyelvújítás szóalkotásaiból és a mai nyelvből.

Nekem is az a meggyőződésem, hogy amióta idegen nyelvekből szavak kerülnek nyelvünkbe, azóta vannak nyelvünkben ezekből való átfordítások is. Csakhogy ezeket, ami különösen régebbi nyelvünket illeti, s itt elsősorban honfoglalás előtti nyelvünket értem, alig is kutattuk. Más nyelvek nagyon régi korára sem különb a helyzet, bár itt, így pl. Kluge *Etymologisches Wörterbuch*-jában, már a régi időre is találkozunk átfordításon alapuló magyarázattal (vö. pl. a *Welt* szónál). Azt, hogy ezekkel a kérdésekkel a nyelvtudomány kevesebbet foglalkozott, bizonyíthatja az is, hogy az idevonatkozó műszavak sincsenek véglegesen megállapítva. Ilyen műkifejezésekkel találkozunk: fr. *emprunt sémantique*, *emprunt de traduction*, *calque linguistique*; ném. *Lehnübersetzung*; magy. *fordított jövevényszó*, *fordított kifejezés*, *átfordítás* (Balassa J. szava), *tükörszó* (Eckhardt S. szava, l. alább), *visszatüközés* (Nagy J. Béla szava).

A fr. *calque linguistique* szóról-szóra azt jelenti: 'nyelvészeti másolás, utánzat' s így 'nyelvi másolás, utánzat'.¹ A fr. *calque* az olasz *calco* átvétele, amely festészeti, szobrászati, rézmetsző mesterségi kifejezés s jelentése: 'durchzeichnung, bause oder pause; abdruck in wachs oder thon (z. b. einer medaille)'. Tehát tulajdonképp: 'lennyomat, másolat'. Eckhardt Sándor a *calque linguistique*-re *tükörszó*, *tükörkifejezést* ajánlott.² Ezt a *MNy.* szerkesztősége el is fogadta. Én ezt a műszót *tükörjelentéssel* szeretném kiegészíteni. Szerintem ugyanis az ilyenek: *felhőkarcoló* ~ ném. *wolkenkratzer*; *töltőtoll* ~ ném. *füllfeder* (vö. tót *plniace pero* is); *távbeszélő* ~ ném. *fernsprecher* stb. *tükörszavak*; *jól néz ki* ~ ném. *er sieht gut aus*; régi magy. *nyelvet fog*, *nyelvet hoz* 'hadifoglyot hoz, hadifoglyot fog, aki önként vagy erőszakkal hiradással szolgál saját táboráról' ~ oszm. *dil almaq* 'nyelvet fog',

¹ V. ö. fr. *calque* 1. (átpauzált) másolat; *faire le calque d'une carte* másolatot készíteni térképekről; 2. (átv.) szolgálai utánzat; (nyelvt.) *calque linguistique* egy szó utánzása (másik nyelvben.) Sauvageot.

² L. *MNy.* XXXII. 45.

dil getirmék ,nyelvet hoz'¹ *tükörkifejezések, tükörszólások*, s mind a kettő — Balassa József szavával élve — *átfordítás*,² Nagy J. Béla szavával élve — *visszatükrözés*. De nem tükörszó pl. a magy. *eset*, mert hiszen nemcsak szakszó. A régi és a köznyelvben ,lapsus, fall' és ,eventus, zufall, vorfall, geschehniss' a jelentése, s mind a kettő az *esik, megesik* jelentéseiből egyenesen következik. Az *eset* csak mint nyelvtani műszó — nyilván a lat. *casus*³ s nem a ném. *fall* alapján (l. fentebb) — tükörszó, általánosságban csak egy jelentése idegen nyelvből való, ezért itt *visszatükrözéssel, tükörjelentéssel* van dolgunk. Egy másik példa a *láb* szó. A *versláb* összetétel tükörszó,⁴ magára állva a *láb* szó ,*versfuss*' jelentésben⁵ akkor is, ha tapadással keletkezett a *versláb*-ból, meg akkor is, ha latinból való fordítás, mindkét esetben *visszatükrözés, tükörjelentés* (vö. gör. *πούς*, lat. *pes*, ném. *versfuss*).

A több értelmű szavaknál tehát a szónak csak egyik, esetleg egy-két jelentéséről állapíthatjuk meg, hogy idegennyelvi minta után vette fel ezt az egy, vagy több jelentését, s ezek *visszatükrözések, tükörjelentések*, s a szó csak ezekben a jelentésekben *tükörszó. Tükörjelentés* tehát, mikor egy-egy szavunk «idegennyelvi hatás alatt jelölési viszonyba lép olyan képzettartalommal, mellyel azelőtt nem volt jelölési viszonyban».⁶

A tükörjelentések, tükörszók és tükörkifejezések : szóval az átfordítások, a visszatükrözések száma minden európai nyelvben tekintélyes, talán nem sokkal kisebb az idegen szók, a jövevényszók számánál, csakhogy ennek bebizonyítása igen nehéz, talán nem is lehetséges. Az idegen szót a művelt ember is könnyen felismeri s aránylag könnyen az idegen tükörkifejezést, tükörszólást is, pl. egy amerikai magyar beszédében. A jövevényszavaknál is a szakemberek aránylag kevés tévedésnek vannak kitéve. *Bojtár, deres, farkas*,

¹ L. Simonyi : *Nyr.* XVII. 487. ; Ligeti L. : *MNy.* XXXII. 45.

² L. *Nyr.* XLVII. 60.

³ L. *EtSzót.*

⁴ L. Csűry : *Magyarosan* III. 8.

⁵ L. a jelentésre Kelemen Béla *Magy. ném. szót. láb a.*

⁶ L. Csűry : *Magyarosan* III. 8.

határ, *kert* szavainkat régebben jövevényeknek tartották, újabban kétségtelenül bebizonyosodott róluk, hogy eredeti magyar szavak. Az efféle tévedések azonban a jövevény-szavaknál aránylag csekély számúak. Hiszen a jövevény-szó teste: hangképe a legtöbbször biztos útbaigazító. Nem így a több értelmű szó egyes jelölései, jelentései. Azok nehezebben foghatók meg, nehezebben különösen akkor, ha a több értelmű szó az egész nyelvtörténeti koron át vagy annak jó nagy részében több értelmű. Ilyen esetben azt kell bizonyítani, hogy az illető szó etymologiailag megállapított első jelölése, értelme, jelentése alapján idegen nyelv segítsége nélkül nem vehette fel meglevő második vagy harmadik jelentését. Ugyanígy egy-egy régi összetétel, egy-egy szószerkezet nem keletkezhetett volna idegennyelvi példakép nélkül. A kutatásnál a legnehezebb helyzetben a több értelmű szavaknál, a tükörjelentéseknél vagyunk. «Az emberi lélek — írja Gombocz Zoltán *Jelentéstanában* — nagyjában mindenütt egyforma; a képzettársulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában. A jelentésváltozásokban pedig éppen a képzettársulásoknak az ember lelki életén uralkodó általános törvényei nyilvánulnak meg».¹

A következőkben köznyelvünk néhány többértelmű szavával s néhány összetétellel, szószerkezettel fogok foglalkozni. A példákból egy-két általánosabb érvényű tételt vélek kiolvashatni. Sovány lesz az eredmény, de a tárgy természeténél fogva nem is lehet az másképpen.

Első példám *nap* szavunk a maga két jelentésével, a ‚sol, sonne‘ és a ‚dies, tag‘ jelentéssel.² Mind a két jelentés megvan már a legrégebb nyelvemlékeinkben is (vö. NySz.), s minden okunk megvan arra a feltevésre, hogy a *nap* szónak a honfoglalók nyelvében is megvolt a ‚sol, sonne‘ és a ‚dies, tag‘ jelentése. Hogy e kettő közül melyik az eredetibb, azt azért nehéz megmondani, mert a *nap* szó etymológiája nincsen tisztázva.³ A NySz. a ‚sol, sonne‘ jelentést veszi

¹ L. i. m. 6. 1.

² L. Gombocz, *Jelentéstan* 36.

³ L. Munkácsi: *NyK.* XXIV., XXV.; R. Prikkel: *NyK.* XXIV.; Kispál M., *Napszakok nevei az ugor nyelvekben: MNyTK.* 39. sz. 43. l.

elsőnek, s ez látszik logikusnak, természetesnek (l. erről alább is).

Az a kérdés, hogy a magyar *nap* ‚dies, tag‘ jelentése, vagy ha ez az első jelentés, ami azonban kevésbé látszik természetesnek, ‚sol, sonne‘ jelentése önálló, magyar fejlődés-e, s mint ilyen a két képzet-complexum (a ‚sol‘- és ‚dies‘-é) magyar ember agyában történt szimultán, egyidejű kapcsoláson alapul-e vagy pedig idegen nyelvből készült fordítás: tükörjelentés. Vannak ugyanis nyelvek, amelyek a magyarral nincsenek közvetlen rokonságban, amelyek azonban a két fogalomra egyazon hangtestű szóval élnek. A legtöbb török nyelvben ugyanis, még pedig már a legrégebb nyelvemlékekben is, *kün* (egyres török nyelvekben: *gün*) a neve a ‚sol, sonne‘ fogalomnak, s az a ‚dies, tag‘ fogalomé is.¹ E tekintetben talán csak a csuvas a kivétel, ahol két külön szó van a két fogalomra: *χəvəl* a ‚sol, sonne‘, *kyn* a ‚dies, tag‘.²

Mint hogy pedig török nyelvekből már a honfoglalás előtt is átvettünk szavakat, így első sorban a bolgár-törökből, szinte bizonyos, hogy vannak törökből való tükörszavaink, tükörjelentéseink is.³

Rokon nyelveink sem igazítanak el kérdésünk eldöntésénél. Vannak finnugor nyelvek, amelyekben egy és ugyanazt a szót használják a ‚sol, sonne‘ és a ‚dies, tag‘-ra, de vannak, amelyekben a két fogalomra két külön szó van; vö.

a) Egy és ugyanaz a szó van a két fogalomra: vog. $\bar{\chi}\bar{a}t\bar{e}l$ (változat: *khatél, khotél*) Szil. | osztj. $\chi\bar{a}t$ Paas.-Donn. | cser. *keđe* Szil., Wichm. Tsch. Texte | md *tši* (vált. *ši*) Paas. Md. Chr.; a cser. és a md. szó távolabbi rokonsága: f. *kehä* ‚kör, kerület; keret, alak; vázlat, gerendázat‘ Szinnyei, Finn-m. szótár; zürj. *kytš* ‚ring‘; e fgr. szavakról legutoljára Gombocz Z., Berzeviczy-émlékk. 40. írt; | lp. *tæive* Nielsen | f. *päivä* Katara | ész. *päev* Ahlquist, Kulturw. 255 (szerinte «ein tag wird mit dem namen der sonne und des tageslichts benannt»).

b) Két külön szó van a két fogalomra: zürj. *šondy* (vált.

¹ L. Radl. II. 1436, 1633.

² L. Paas.; két külön szó van a mong.-ban is, vö. *narn* ‚sonne‘; *ödr* ‚tag‘. Ramstedt.

³ Vö., hogy Munkácsi Bernát *NyK.* XXV. 379. a magy. *farkas* ‚wolf‘ jelentésben bolgár-török tükörjelentést lát, l. *EtS:öt*.

sondi, sondi ,sonne' (ez adatokat Zsirai M.-nak köszönöm); zürj. *lun* ,tag' | votj. *šundy* ,sonne' Munk.; votj. *něnal* (vált. *nūnal, nunal*) ,tag' Munk. | a finn köznyelvben: *aurinko* ,sonne'; *päivä* ,tag' (vö. Szinnyeí, *Finn-magy. szólár*: «*päivä* nap, különösen: dies»).

Nem lévén egy alapalakra visszavihető fgr. szó, amely a ,sonne' és a ,tag' jelölője volna, nem is dönthető el a magy. *nap* szóról sem, vajjon egyik jelölő értéke tükörjelentés-e, de nem dönthető el az sem, vajjon nem magyar ember agyában történt képzettársuláson alapszik-e a *nap* szónak másik jelentése (Gombocz *Jelentéstan* 36. l. a *napot* csak mint több értelmű szót említi). Hogy talán inkább magyar fejlődés, arra azt hozom fel, hogy vannak olyan nyelvek, amelyek sem a fgr., sem a török nyelvekkel semmilyen érintkezésben sem voltak, s bennük a ,sonne' és a ,dies' egy szóval van jelölve. Ilyen nyelvek az indonéziai nyelvek.¹

Lélektani szempontból a *nap* szóhoz hasonló a magy. *nyelv* szó is. Ez is több értelmű szó. Európa és Ázsia igen sok nyelvében egy és ugyanaz a hangsor, egy és ugyanaz a szó jelöli az emberi testrészt, a ,zunge'-t és jelöli a ,sprache, rede'-t. A két fogalom egyazon magyar szóval való jelölését tárgyalja Gombocz Zoltán is *Jelentéstanában*, azt is megemlíti, hogy sok nyelvben egy és ugyanazzal a névvel jelölik az emberi testrészt: a ,zunge'-t és a ,beszélés'-t: a ,sprache'-t, azt azonban, vajjon a magyarban a ,sprache' tükörjelentés-e, nem is érinti.² Ide vonatkozó példáim ezek:

a) Indogermán s török-mongol nyelvek:

Gör. *γλῶσσα, γλῶττα* ,zunge; *sprache, mundart, dialekt'* | újgör. *γλῶττα* ,zunge; *sprache'* | lat. *lingua* ,zunge; *sprache'* | fr. *langue* ,zunge; *sprache'* | olasz *lingua* ,zunge; *sprache'* | sp. *lengua* ,zunge; *sprache'* | port. *lingua* (vált. *lingoa*), ,zunge; *sprache'* | oláh *limbă* ,zunge; *sprache'* | ném. *zunge* ,zunge der menschen und tiere'; (a költői nyelvben) ,die sprache selbst' (a kfn.-ben és az ófn.-ben gyakoribb, mint a mai nyelvben *Lexer MhdWbe.*; «Wie griech. *γλῶσσα*, lat. *lingua* wurde *zunge* schon ahd. für die sprache eines volkes gebraucht, aus welcher verwendung es aber jetzt ziemlich

¹ L. erről: R. Brandstetter, *Wir Menschen der indonesischen Erde*: XI. *Die Verwandtschaft des Indonesischen mit dem Indogermanschen*. Luzern, 1937.: 19.

² L. i. mű 94. l.

verdrängt ist^o Paul, DWb² | ang. *tongue* ,zunge; sprache' (language és speech mellett) Yolland szót.; Gombocz, *Jelentéstan* 94 | ó-egyh. szláv. *język* ,zunge; sprache; volk' | bolg. (*j*)*ezik* ,zunge; sprache' | szerb-horv. *jęzik* ua. | szlov. *jęzik* ua. | tót *jazyk* ua. | cseh *jazyk* ua. | lengy. *język* ua. | szorb *jazyk* (*język*) ua. | kisor. *jazyk* ua. | or. *jazyk* ,zunge; sprache; volk' | cigány ny. *őib* Sandfeld—Jensen, Thomsen-Festschr. 168. | török nyelvekben: *til* (vált. *dil*.) ,zunge; sprache, spion; ein kriegsgefangener, der nachrichten vom feinde giebt' Radl. III. 1379, 1380, 1764—66; Ligeti L.: *MNy.* XXXII. 46 | mong. *kelen* (Ligeti L. i. h.; változat: *kelu* Ramstedt) ,zunge; sprache; nachricht' Ramstedt, Ligeti L. (e példára Ligeti L. hívta a figyelmemet); a mongol szóról l. Paas. Beitr. 194 is. |

b) Hamito-sémíta nyelvek: arab *lisān* ua. *Thomsen-Festschrift* 168.

b) Rokon nyelvek:

1. f. *kieli* ,zunge; sprache' | észk *keel* ua. md. | *k'el'* (vált. *k'el'*) ua. | zürj. *kyl* (vált. *kyv*) ,zunge; sprache, gespräch, rede, wort; gelübde; stimme, votum' (Zsirai Miklós szíves adatai) | votj. *k'ül* (vált. *k'el*) ,zunge; sprache stb.' Munkácsi | osztj. *két* vált. *koL* ,zunge; de: *ai-két* ,wort; nachricht, kunde; kenntniss' Paas.-Donn. | a lp. *giellâ* (Nielsen; változat: *kiäla*, *kiäl* Budenz, *MUSz.* 41) csak ,sprache' jelentésű; hogy azonban a f. *kieli*, md. *kel* stb. szavakkal azonos, kétségtelen, l. Budenz, i. h., Paas. Beitr. 194.

2. cser. *jiľma* (vált. *ňâlme*, *jalma* stb.) ,zunge; sprache' Szil.; Wichm. *Tscher. Texte*; Szinnyei, *NyH⁷* 46 | vog. *ňelm* (vált. *nilém*, *nil'em*, *ňälém*, *ňädem*) ,zunge' Munk. *NyK.* XXV. 257.; Szinnyei. *NyH⁷* 46; de vö. vog. *süp-ňelmtal* ,szótlan' Szil.; szóról-szóra: ,száj- és nyelvtelen' | osztj. *ňälom* (vált. *ňälom*, *ňätöm*) ,zunge; zäpfchen der geiße' Paas.-Donn.; Szinnyei. *NyH⁷* 46. | lap. *ňälēmē* (vált. *ňälēbmi*, *ňälbme*) ,száj, mund' Budenz, *MUSz.* 412.; Szinnyei, *NyH⁷* 46.

A felsorolt nyelvi adatokból kétségtelen, hogy vannak rokon nyelvek is, amelyek a magyarhoz hasonlóan egy és ugyanazzal a szóval fejezik ki a két fogalmat, a ,zunge'-t és a ,sprache'-t. Egységes alapalakra visszavezethető név azonban nincsen. A magy. *nyelv* etymologiailag egy a cser.-vog.-osztj.-lp. szóval, ezek közül a magyaron kívül csak a cser. *jiľma* jelöli a ,zunge'-t és a ,sprache'-t, a vog.-osztj.-lp. megfelelők csupán testrészelölő nevek. A magy. *nyelv* tehát, amelynek ,zunge' mellett az egész nyelvtörténeti koron át megvan a ,sprache' jelentése is (l. *NySz.*), ,sprache' jelentésben vagy tükörszó vagy pedig önálló magyar fejlődés. Ha tükörjelentés, akkor vándortükörjelentés. Ahogy ugyanis

vannak vándorszavak a jövevénytiszavak közt (vö. pl. magy. *szoba, konyha* stb.), úgy vannak vándortükörszók, vándortükörjelentések is. A magy. *eset* nyelvtani értelemben ilyen vándortükörjelentés. Ha azonban a magyarban is önálló fejlődés a *nyelv* ,sprache', akkor a két képzettartalom egyidejű érintkezésével jött létre. Egy képzettartalom neve, amely képzettartalom egyidejűleg érintkezik egy másik képzettartalommal, válhat ennek a másik képzettartalomnak nevévé. Logikailag oksági viszonyal, metonymiával van dolgunk.

A *nyelv* ,sprache' jelentésben tükörszó vagy eredeti volta ép úgy nem dönthető el, ahogy nem volt eldönthető a *nap*-é sem, de itt inkább az önálló fejlődés felé hajlok.

Következő példám a *levél* szó. Többértelmű ez is. Amint a rokon nyelvekből is kitetszik, első jelentése: ,fának, növénynek levele' (l. alább). E mellett azonban már legrégebb emlékeinkben is jelent ,epistola, literae, brief'-et és jelent ,pagina, egy könyvnek a levelé'-t is. E jelentésekre v. ö. a többi közt: «Szent Ferenc Atyánk Napiara ualo *Epistola*, mellyet meghirt Sz. Pal Apostol az Galata béliekhez irt *Leuelének* hatodik részében» *Virg. K.* 113 (sok más ,epistola, brief' jelentésű példa *NySz.* és *Érdy K., Döbr. K.*-ben) | «Va^gon eg^o k^oñuem... Ez k^oñwnek... minden *leuelen* t^ob va^gon ezer igenel» *BodK.* 31 (több más szótári példa *NySz., Murm.* 191., 192. l. stb.).

Sok európai nyelvben találjuk, hogy a ,növény levelé'-ét jelentő szó jelöli a ,könyvnek, papirnak levelé'-t s jelent ,epistola, literae'-t is. Íme az adatok:

Lat. *folium* ,blatt der bäume, kräuter, blumen; blatt des papiers' | fr. *feuille* ,falevél; (papir) lap; hírlap' | oláh *frunză* (< lat. *frondea* scil. *folia* Tiktin; Puşc.) ,blatt am baum; blatt im buche' Vasmer, *RevSlav.* II. 32 | gör. φύλλον ,blatt der bäume', de Sophokles szótárában: φύλλον, ον, τό, ,leaf of a book' Nil. 1160 B.» | újgör. φύλλον ,blatt; bogen papier; zeitung, zeitschrift' | ném. *blatt* ,an bäumen, kräutern. blumen; blatt des papiers' | ang. *leaf* (olv. *lif*) ,falevél; könyv levele' (az ang. szó etym. = ném. *laub* ,lomblevél') | or. *list* ,fa-, növény levele; papierblatt; bogenpapier' | lengy. *list* ,blatt an bäumen etc.; brief schreiben' | cseh *list* ,blatt; brief, urkunde' | tót *list* ,blatt; brief', | szerb-horv. *list* ,blatt an bäumen; blatt papier' | szlov. *list* ,blatt einer pflanze; papier-

blatt ; sendbrief' | bolg. *listz* ,blatt ; blatt papier ; platte, schicht' | szorb *list* ,blatt ; brief' | oszmanli *japarak* ,blatt ; papierbogen' Radl. III. 267.

Kérdés, vajjon önálló magyar fejlődés-e *levél* szavunk ,epistola, brief' és ,pagina libri, seite eines buches' jelentése, vagy pedig idegen nyelvből való fordítások, tehát tükör-jelentések. A rokon nyelvek alig adnak felvilágosítást. Csak a f. *lehti*-nek van ,növénylevél' jelentése mellett a mai nyelvben ,karte ; zeitung, zeitungsbblatt' (Katara) jelentése, de már a f. *lehti*-nek megfelelő cser. *laštiš* csakis ,növénylevél' jelentésű.¹ Csak ,növénylevél'-i jelentése van a md. *lõpa*-nak (Paas. Md. Chr.), a votj. *kvar*-nak (Munk.), s a magyarral etymologiaiilag azonos osztj. *l'ipət*, vog. *lūptä*² szavaknak.

Gombocz többször idézett művében a *levél* szó e jelenteit magyar fejlődésnek tartja, az idegen nyelvből történt fordítás lehetőségét meg sem említi. Ezt írja róluk : «Homonym szavak nemcsak konvergens hangfejlődés, hanem *divergens jelentésfejlődés* útján is keletkezhetnek. A mai magyar nyelvben a *levél* 1. ,Blatt' ; 2. ,Brief' . . . jelentései annyira távol esnek egymástól, hogy kapcsolatuk úgyszólván teljesen megszakadt. A beszélő számára, aki a jelenben él és gondolkodik, a *levél* ,Blatt' és a *levél* ,Brief' épen úgy azonos névalakú két szó, mint a *lép* ,Milz' és a *lép* ,schreit'et'. Hogy az egyalakúság mindkét esetben más-más okra vezethető vissza ; hogy a *levél* esetében egy szónak a jelentései távolodtak el egymástól annyira, hogy köztük minden gondolati kapocs megszakadt ; hogy a *lép* esetében megfordítva két különböző eredetű szó lett idővel egyalakúvá, mindez történeti tény ugyan, de ez a beszélő szempontjából, aki — ismétlem — szükségképpen a jelenben él és gondolkodik, nem lesz, nem is lehet tudatossá».³

Az első, amit e szép fejtegetésre megjegyzek, hogy a *levél* szónak jelentései annyira eltávolodtak egymástól, hogy köztük minden gondolati kapocs megszakadt, érvényes mindazon élő nyelvek szavára, amelyekben egy és ugyanaz

¹ L. Budenz, *MUSz.* 800 ; Wichm. *Tscher. Texte* ; Szil.

² L. Szinnyei, *NyH?* 145 ; Budenz, *MUSz.* 700.

³ L. i. mű 41. és 9. l. is.

a hangsor vagy hangkép jelöli a növénynek és jelöli a könyvnek a levelét. Áll ez tehát valamennyi szláv nyelvre, áll az ó- és újjörögre, az idézett újlatin és germán nyelvekre, az oszmánli nyelvre s áll a finn nyelvre. Az idézett nyelveken beszélők — ha nem szakemberek — olyan egyalakú szónak tekintik, amilyen nyelvükben sok más is akad. De ép e két jelentésnek egymástól való eltávolodásában vélem feltalálhatónak a jelentésváltozás valószínű magyarázatát is. Valamikor ugyanis a két képzettartalomnak egymáshoz mégis valami közének kellett lennie, mert csak azért válhatott a „növény level-ét” jelölő hangkép a „könyv level-e” képzettartalmának jelölőjévé. A tudattartalmak, képzetek ugyanis vagy az egyidejűség ~ egymásutániség, vagy pedig a hasonlóság ~ ellentét alapján kapcsolódnak. Ha ez a képzetkapcsolás tudatunkban meglazul, majd elvész, akkor ennek meg kell lennie a maga jó okának is. Azt a feltevést merem megkockáztatni s igaz voltát bizonyítani, hogy a *levél* ~ *blatt* *leaf* ~ *list* stb. esetében olyan jelentésváltozással van dolgunk, amilyen-nel a magy. *toll* ~ ném. *feder* stb. esetében. «*Tollal* írunk, amely nem *madártoll*, *papiroson*, amely nem *papyrus*» — írja Gombocz i. m. 56. lapján a tárgyváltozáskor beállható jelentésváltozások kapcsán. A *levél* ~ *blatt* ~ *leaf* ~ *list* stb. esetében is a tárgy változott meg, régi neve azonban — minthogy az uralkodó képzet változatlan maradt — továbbra is megmaradt.

Az íróeszközök történetében a papyrus-cserje¹ rendkívül fontos szerepet játszott. Hancsából, rostjából olyan cikket készítettek, amire írtak.² Tehát nem leveléből készült az az anyag, amire írtak. Mégis ez a papyrus-anyag vezetett engem arra a nyomra, amely alapján a mi *levél* szavunk ,pagina; epistola, literae’ értelmét valószínűséggel megfejthettem.

Az ismeretesebb nagy latin szótárakban ugyanis végig-

¹ Cyperus-nem; vö. gör. *πάπυρος*: ,papyrostaude; schreibpapier’ | lat. *papyrus* és *papyrus* ,papircserje, mely Egyiptomban terem; papiro’; talán egyiptomi nyelvi szó. L. Prellwitz, *EtWb. der gr. Spr.*; Boisacq, *Dict. étym. de la l. grecque*².

² L. minderre Pecz, Ókori Lexikon *papyrus* és *βίβλος* a.

böngésztem a lat. *folium* és a lat. *papyrus* szavakat. A *folium* alatt az egyikben ezt találtam : «Auf Palmblätter schreibt die Sibylle bei Virgil ihre Orakel. Als Buchblatt erst nachchristlich».¹ a másokban meg ezt : «In *foliis palmae* interdum notis, interdum scribebant sermonibus . . .» (Forcellini). Ezen a nyomon könnyű volt barátaim, Sági István és Szidarovszky János segítségével a további kutatás. Megtudtam, hogy a cumae-i Sibylla *pálmalevelekre* írta jóslatait, s hogy Vergilius *Aeneis*ében ezek a szavak : «. . . *foliisque* notas et nomina mandat . . . Quaecunque in *foliis* descripsit carmina virgo . . .» (*Aen.* III. 440—446) ; «*Foliis* tantum ne carmina manda, Ne turbata volent, rapidis ludibria ventis : Ipsa canas, oro» (*Aen.* VI. 74—76.) *növénylevelekre* írt jegyek, szavak. A Pecz Vilmos szerkesztette *Ókori Lexikon*ban olvassuk : A cumae-i Sibylla «jóslatait szokása szerint száraz falevelekre írta, melyeket barlangja szájánál helyezett el, s a kérdezőnek nagyon kellett sietni, hogy azokat felszedje, mielőtt a szél összekeverné» (l. i. m. *Sibylla* a.). Ebből a teleírt *folium palmae*-ből fejlődött a *folium libri*, amely már Pliniusban megvan.² Még csak annyit, hogy e korban a gör. φύλλον, 'falevél'-nek is megvolt a 'folium libri' jelentése.³ Hiszen «a legrégebbi Sibyllák a hagyomány szerint Kis-Ázsiában, a trójai Ida szomszédságában laktak»,⁴ s a Sibylla-könyvek is eredetileg görög hexameterekben szerkesztett jóslatok gyűjteménye volt.

A Kr. születése körüli időkben a gör.-lat. ember nyelvében tehát a *folium palmae*, *folium arboris* képzettartamában benne volt az is, hogy erre írnak jelet, szót. S később a tárgy változásával, mikor már másra írtak, megmaradván az uralkodó képzet : az írás, ennek a más anyagnak is *folium* maradhatott meg nevéül, lett tehát *folium libri*.

A *folium*-nak ez a két jelentése megmaradt a középkori latinban, meg az egyházi latinban. Valamennyi nyelv vég-elemzésben a 'folium libri'-t, a 'pagina libri'-t a latinból vette.

¹ L. Stowasser, *Lat.-deut. Wb.*

² L. Márton ; más adatok Suetoniusból stb. DuC.

³ L. Sophokles szótárát fentebb.

⁴ L. Pecz, *Ókori lex.*

Ez tehát bennük tükörjelentés. A magy. *levél* ,növénylevél‘ ugor alapnyelvi, ,pagina‘ jelentése azonban latin tükörjelentés, míg az ,epistola, literae, sendbrief‘ lehet tükörjelentés is, de lehet magyar jelentésfejlődés is (A missilis levél a XVI—XIX. sz. első feléig egy folium libri = egy db. levél, amelyet összehajtottak s kívül úgy címeztek meg). A ,folium libri‘ vándortükörjelentés.¹

Következő példáim *vasárnap, hétfő, kedd* s a ,septimana‘ jelentésű *hét*. Jelentéseik helyes értelmezéséből fontos tanulságokat vonhatunk le. S azután kitűnő példák arra, milyen bonyolult a műkifejezések terén is a tükörszavak, tükörjelentések megállapítása. Kezdem a *kedd* szóval.

Az egész nyelvtörténeten át egyetlenegy jelentése van, jelenti a ,hétfő utáni napot, a feria tertiá-t, a dienstag‘-ot. Nem kétséges, hogy a *két* ,zwei‘ rendszámnev -d képzős származéka. Hiszen ma is van nyelvjárásunk, amely a *kedd*-et *ketöd*-nek mondja.² Tudjuk, hogy a rendszámnevekből a -d képző sorszámneveket alkot (vö. *harmad*-ik, *negyed*-ik stb.), *ketöd* > *kedd* tehát annyit jelent, hogy ,második‘, azaz, lévén *hétfő* a hét ,feje, eleje, kezdete‘, az utána jövő nap a ,második‘, a **ketüd* > *ketöd* ~ *kedd* nap. — Hogy a *kedd* szónak nyelvünkben ,második (t. i. nap)‘-ot kell jelentenie s hogy azt is jelenti, azt talán már Szikszai Fabricius Balázs is tudta.³ Az a kérdés mármost, hogy *kedd* szavunk idegen nyelv segítségével vagy a nélkül jutott-e ,dienstag‘ jelentéséhez. Nyelvtudományunkban erre nézve két nézet van. Az egyik szerint tükörszó, tehát idegen nyelv segítségével jutott ma is használt jelentéséhez. A szláv népek ugyanis, még pedig mind a latin szertartáshoz tartozók s az ebből kiszakadtak, mind a görög szertartásúak a ,dienstag‘-ot nyelvük ,secundus, második‘ jelentésű szavával jelölik (vö. ó-egyh. szláv *vštoryjъ* ,secundus‘ és *vštorónikъ* ,dies Martis,

¹ Hogy a lat. *folium* jelentésváltozásáról itt adott magyarázatát megírta-e már valaki, azt nem tudom. Ha megírta, szívesen átengedem neki az elsőséget. A szerző.

² L. *MTSz.*; Simonyi, *M.Nyelv*² 353.

³ L. 1590-ből való *Nomenclatura*-ja 221. lapját.

dienstag' stb.¹ Minthogy pedig *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat* szavaink kétségbevonhatatlanul valamely szláv nyelvből kerültek nyelvünkbe, azért a *kedd* is csak fordítás lehet ugyanabból a szláv nyelvből.²

A másik felfogás szerint *kedd* szavunk minden idegen nyelvi segítség nélkül vette fel 'dienstag' jelentését. Ezt a felfogást már Hunfalvy Pál is vallotta,³ legbővebben azonban Munkácsi Bernát fejtette ki.⁴ Ez a felfogás a következőkre épít:

a) Hétfő szavunk a. m. 'a hét eleje, kezdete'. A hétfőnek ez az elnevezése eredeti. Sem a szláv nyelvekben, sem a németben és a latinban a 'dies Lunae, feria secunda'-t így nem hívják. Azért ezzel a felfogással a hétfő után jövő nap lehet a 'ketűd nap' a 'második nap'.

b) A hét napjainak sorszámnévvel való jelölése megvan a rokon nyelvekben, sőt Munkácsi Bernát⁵ szerint az éjszakai vogulban *kitit χ̄q̄tél* szóról-szóra 'második ~ kettedik nap', jelentésében: 'dienstag', az osztjákban meg *kimet χatl* szóról-szóra 'második, ketted nap' jelentésében 'dienstag'. A vog.-ban és osztjákban Munkácsi szerint a többi nap is sorszámneves: *szerda* e nyelvekben 'harmadik nap', *csütörtök*: 'negyedik nap', *péntek*: 'ötödik nap', *szombat*: 'hatodik nap'. Nincs okunk Munkácsi adataiban kételkednünk, mégis megemlítem, hogy az osztjákra a Paasonen—Donner-féle *Ostj. Wb.* adatai mást mondanak. E szótár szerint az osztjákban a hét napjainak ezek a nevei vannak: *kimət-χat* tkp. 'második nap' = montag | *χotmət-χat* tkp. 'harmadik nap' = dienstag | *hətəmət-χat* tkp. 'negyedik nap' = mittwoch | *wət-mət-χat* tkp. 'ötödik nap' = donnerstag | *χùtāmət-χat* tkp. 'hatodik nap' = freitag | *tāpət-mət-χat* tkp. 'hetedik nap' = sonnabend | *tāpət-ūχ* (vagy **tāpət-ūχ-χat*) tkp. 'hét feje, hét fő' = sonntag.

¹ L. Melich, *Szláv jövevényszavaink* I. 2. 275.

² Vö. Ásbóth O.: *NyK.* XVIII. 386; ugyanő *NyÉrték.* XVI. 3: 10; Melich i. m.

³ L. *Magyarország ethnographiája* 252.

⁴ L. *Kel. Szemle* XIII. 355, XIX. 23; *KCsArch.* II. 49.

⁵ L. *Kel. Szemle* XIII. 354.

S a vogulon és osztjákon kívül is vannak nyelvek, amelyek ‚secundus’-t jelölő sorszámnévvel nevezik a ‚diens-tag’-ot. Ilyen az osztét nyelv, amelyben *dacag*, *dičag*, ‚kedd’ is¹, s ilyenek a kaukázusi nyelvek közt is vannak (vö. csecs. *sij*, *šina-ra* ‚kedd, der zweite tag’.²

c) A *vasárnap* név csakis úgy érthető, ha elfogadjuk, hogy honfoglalás előtti elnevezés. Hiszen Szent László, s részben már Szent István törvényei is tiltják, hogy bárki is a ‚dies Dominica’-n = *vasárnapon vásárba* menjen, *vásárt* üssön, kalmárkodjék.³ Vasárnapon mindenkinek istentiszteleten a templomban kell megjelennie. Hogy pedig *vasárnap* nevében a *vásár* szó van, nem kétséges. Vannak más nyelvek is, amelyek a hétnek ezen napját ‚vásár’-t jelölő szavukkal nevezik. Ilyen nyelvek a török, s innen a kaukázusi nyelvek közt is vannak; vö. oszm. és aderbajdzsáni *bazar günü*, *pazar günü* ‚der sonntag’ Radl. IV. 1194, 1542; Munkácsi: *KSzemle* XIII. 351, 355; *basargiun* ua. Korabinszky, *Versuch* 12. | Kauk. nyelvek: *bazar-juq*, *bazar-uğa* Markwart: *Ung. Jahrb.* IX. 71. Hogy mármost *vasárnap* szavunk tükörszó-e, igen nehéz eldönteni. Bizonyos, hogy a rokon nyelvek elnevezésünket nem magyarázzák meg, mert itt vagy éjszaki germán átvételek vagy egészen más szemléleten alapuló elnevezések vannak (vö. osztj. *tāpət-ūχ* Paas.—Donn. ‚sonntag’ [= ‚hét feje’]; *Lāpət-ōf-katL* uo., ua. [= ‚hét feje nap’]; vog. *sät-puñk* Szil. ‚vásárnap’ [= ‚hét feje’] stb. és Ahlquist, *Kulturw.* 257.). A magy. *vasárnap* szóról azonban egészen bizonyos, hogy nem alapulhat a X. XI. század keresztény felfogásán, s így eredetileg nem is lehet a keresztény műveltség szava. Keresztény kifejezéssé ez csak kereszténységre térésünkör lett. Hogy pedig kereszténységre térésünk előtt milyen műveltségi körhöz tartozó szó volt, azt egyelőre nem kutatom. A szó a honfoglalók nyelvében kétségtelenül megvolt.

d) Maga a ‚woche’ jelentésű magyar *hét* is megvolt már

¹ L. Markwart: *Ung. Jahrb.* IX. 68—77, Miller Ws., *Oss.* IIb. I. 518; Munkácsi i. h.

² L. Markwart: *Ung. Jahrb.* IX. 72, 74.

³ L. M. *Törvtár* I. 55; Závodszy, *Szent István. Szent László és Kálmán kir. törvényei*; Melich, *Szláv jöv.* I, 2: 281.

a honfoglalók nyelvében is. E mellett már Hunfalvy Pál is felhozza,¹ hogy a vogul is, meg az osztják is a ,woche'-t ,sieben' jelentésű rendszámnévvel jelöli (vö. vog. *sāt, sāt*, ,sieben; woche'; osztj. *tāpat* Paas.—Donn. ,sieben; woche'). Sem a vogul és az osztják, sem a magyar ,woche' jelentés nem lehet fordítás sem a keresztény gör. *ἑβδομάς*-ból, sem az egyh. lat. *septimana*-ból, sem pedig görög szertartású egyh. szláv *sedmica*-ból. Nem pedig azért, mert a görög-latin-szláv szavak eredeti jelentése : ,die siebenzahl, numerus septenarius' mintegy : ,hétség, hétből álló egység', s csak ebből ,woche'. A görög-latin-szláv szavak nem rendszámnevek (vö. gör. *ἑπτά*, ,sieben'; lat. *septem*, ,sieben'; egyh. szláv *sedmъ*, ,sieben'). Ugyanakkor a magy. *hét* ,woche' jelentésének honfoglalás előtti megvoltára felhozható, hogy a ,woche'-t egyes kaukázusi nyelvekben is az illető nyelvek ,hetet' jelentő rendszámnévvel jelölik.²

A kifejtettekből következik, hogy a *hét* és a *vasárnap* elnevezés honfoglalás előtti.³ A magyarság mai hazájába jövelekor ismerte a hétnapos hetet. *Hétfő* és *kedd* is lehet honfoglalás előtti név, de csak lehet, mert az is kétségtelen, hogy a *hétfő* elnevezés keresztény szemléleten alapuló elnevezés. Akinek a *vasárnap* utáni nap a *hét feje*, *kezdeté*, *eleje*, szóval, aki ezt a napot *hétfő*nek mondja, annak a vasárnap a *hét utolsó* napja, a *pihenés* napja. Csakis ilyen fel fogás mellett lehet a *hétfő* utáni nap a *hét második*, **keted* ~ **ketöd* napja.

Hogy pedig a *kedd* ,dienstag' jelentése tükörjelentés-e, tehát idegen nyelvből való fordítás-e vagy pedig önálló magyar elnevezés, végérvényesen alig dönthető el. Lehet a *hétfő* elnevezés alapján keletkezett eredeti elnevezés, s ez esetben olyan szemléleten alapul, mint az osztjákban a hét napjainak a nevei, ahol vasárnap a ,*hét feje*, a *hétfő*' s a vasárnapra következő napok sorszámmévvvel vannak jelölve : második nap ~ montag, harmadik nap ~ dienstag, negyedik

¹ L. Magyarország ethnogr. 252.

² Vö. Markwart: Ung. Jahrb. IX. 69.

³ L. Melich, Szláv jövevényszav. I. 2 : 282.

nap, ötödik nap, hatodik nap. Két dolog azonban kétségtelen. Az egyik, hogy az elnevezés abból az időből való, amikor a magyarság a ‚secundus‘-t jelzős szerkezet nélküli, tehát összetétel nélküli sorszámnevben is, szóval magára állva *ketüdi*-nek > *ketüdnék* mondta (a szó a *ketü* > *két* származéka, fejlődésére l. *MNy.* XVIII. 30.). Ekkor a ‚dienstag‘-ot **ketüdi nopa* > *ketüd nop*-nak mondhatták. E szerkezetből tapadással lett a *ketüdi* > *ketüd* ‚dienstag‘ jelölővé. Egy ideig tehát a magára álló *ketüdi* > *ketüd* kettős értelmű volt : ‚secundus‘ és ‚dienstag‘ értelmű. A másik dolog, ami kétségtelen, hogy a *ketüdi* > *ketüd* ‚secundus‘ értelme magára állva igen korán elavulhatott. A kódexek korában ugyanis a mi sorszámneveink így hangzottak : *elő* ~ *elé* ~ *előlső* ~ *első* ‚primus‘ ; *más* ~ *másod* ~ *másot* ~ *másik* ~ *második* ‚secundus‘ ; *harmad* ~ *harmadik* ‚tertius‘ stb., összetételben : *tizenegyed* ~ *tizenegyedik* ; *tizenketted* ~ *tizenkettüt* ~ *tizenkettedik* stb.¹ Mindebből azt következtetem, hogy a magára álló *ketüdi* > *ketüd* ‚secundus‘ jelentése a XIV. sz. előtti időkből avulhatott el. *Kedd* szavunk ‚dienstag‘ jelentésére — *Borskedy*, *Kedhely* stb. helyneveinkből következtetve — adataink a XIII. sz. óta vannak.²

Az eddig felhozott példák nagyobb része egyszerű vagy képzett szó volt. Összetétel csak kettő volt : *vasárnap* és *hétfő*, *kedd* meg felfogásom szerint jelzős szerkezetből vált ki s jutott mai jelentéséhez.

A szó szerkezetek és az összetételek általában egy értelműek, s azért aránylag könnyebben állapítható meg róluk, tükörszerkezetek-e, tükörszók-e vagy pedig idegen nyelvi mintától független elnevezések. De csak aránylag könnyebben, mert bizony itt is, különösen ha az illető szó szerkezet, összetétel, miként a *kedd* szónál is láttuk, tárgytörténetileg is vizsgálható, a teljesen megnyugtató feleletet megadni igen nehéz, sokszor lehetetlen. Meggyőződéseim további bizonyítására három idevonatkozó példát akarok felhozni.

¹ L. FestK. 15—20. 364—382 ; DöbrK. 346—353 ; DebrK. 445. (későbbre l. Murmell. CCII. 1.).

² Vö. OklSz. és *Kedhely*, Sopron m. Csánki III. 613.

Példáim : *sertés-marha* > *sertés* ; *hold-föld* > *hold* ; *napvilág* < *világ*.

Gombocz Z., vizsgálván a nevek syntagmatikus kapcsolata alapján végbement jelentésátviteleket, a többi közt ezt írja : «Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek vagy összetett névszók tagjai közt. Néha a jelző veszi fel a vele gyakran kapcsolt jelzett szó képzettartalmát, s a jelzett szó, mint felesleges, elmarad : a jelző az egész kifejezéssel egyértékűvé lesz. Így vált ki a *sertés* ‚Schwein‘ szó a régiségben gyakori *sertés-marha* ‚Borsten-vieh‘ kapcsolatból». ¹

A *sertés-marha* ² szerkezet a XVII. sz. eleje óta fordul elő emlékeinkben s jelentése : ‚die schweine‘. A szó ilyen összetétellel lett alakjában gyűjtő név, *sertés* (alakv.: *sörtés* Grossinger, Hist. phys. I. *porcus* és *sus* a.) egyedi névvé tapadás útján lett. Az a kérdés, vajjon a *sertés-marha* tükörszó-e vagy nem. Német neve ugyanis ma *borsten-vieh*, amely eredetileg gyűjtőnév, ma azonban — úgy látszik — egyedi név is. ³ A német *borsten-vieh* nem szolgálhatott a magyar szerkezet mintájául először azért, mert a német szóra a XIX. sz.-nál régebb adatok aligha vannak. ⁴ De nem szolgálhatott azért sem, mert a magyar szerkezet eredetileg melléknévi jelzős szerkezet, a német meg birtokosjelzős összetétel.

A németen kívül ‚sörté‘-vel kapcsolatos neve van a ‚disznó‘-nak a latinban. A lat. *sētiger* (-a, -um) melléknév s eredetileg a. m. ‚serte viselő‘. Magára állva már a klassz. latinban s a mi hazai latinságunkban is jelenti a ‚disznó‘-t, a ‚sertés‘-t. ⁵ Mindez arra mutat, hogy a magy. *sertés-marha*

¹ L. Gombocz, *Jelentéstan* 104.

² L. *NySz.*; alakv.: *sörtés-marha* l. *Magy. kölgyek lev.* 227. : 1820- ból való adat.

³ Vö. *Borstenvieh* ‚die schweine‘ Heyne *Wb.*; *Das Borstenvieh* ‚sertés állatok‘ SimB. ném.-magy. szót.; KelB³ ném. magy. szót.

⁴ Vö. Grimm *DWb.*-ban nincsen reá régi adat; Márton József Ném.-magy.-deák szótára a német szót nem ismeri; nincs meg a német szó Weigand—Hirt *DWb.*-jában s nincs meg Schmeller bajor szótárában sem.

⁵ Vö. Márt.: *«Sētiger, a, um, verbi gratia sus, Virg. sertés;*

lehet a latin alapján való elnevezés, a *sertés* azonban magyar fejlődés, tapadással lett az előbbi jelzős szerkezetből.

A *„hold föld”* szó szerkezetben a *hold* jelzője a *föld*-nek, a szerkezet tehát teljesen azonos a *pohár bor*-féle szerkezettel.¹ Adataink a szó szerkezetre a XIV. sz. vége óta vannak,² a belőle tapadással keletkezett magára álló mértékjelölő *hold* szóra szintén ebből az időből.³ Kérdés, mi az eredete a *hold föld*-beli *hold* szónak, mi az eredeti értelme. S ha erre megfeleltünk, akkor előáll a kérdés, tükörszó-e, vagy pedig önálló, magyar nyelvi elnevezés.

Mellőzve a *hold föld*-beli *hold* eredeti jelentésére vonatkozó régebbi magyarázatokat, amelyek értéktelenek,⁴ csak a következő hármat említem meg. Az egyiket Kertész Manó *Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei* című értékes tanulmányában olvasom. Szól pedig ekképpen: «Nem lehetetlen, hogy a *hold* szónak bizonyos meghatározott földterület jelölésére való lefoglalása szintén a hajdani földközösségből sarjadt. Reizner János írja (Gazd. Szemle 7. ; 35.), hogy Szeged vidékén az egyes birtokrészeket elkülönítő barázdákat sarlóalakra, a *hold formájára* ⁴ húzták. Az öthalmi és dorozsmai dülőkben az egyenlő nagyságú birtoktestek ezen hajlott, *holdszerű* ⁵ alakja máig fennmaradt.»

E magyarázat szerint tehát a *hold föld* nevét a *„luna”* jelentésű *hold* szótól vette, mert «hajlott holdszerű alakja» volt; asszimilációs jelentésváltozás volna.

Borsten tragend. 2. pro : aper. Ovid.— PP. 1762, 1767, 1781, 1801 : «*Sētiger, ra, rum : Sertés marha*» (az 1708. kiadást nem láttam). — Grossinger, Hist. Phys. I. : «Sus, porcus, *setiger* — Disznó, *Sörtés* — Schwein, Sau, Borch — Swina, Prasa» stb.

¹ L. Simonyi. *Jelzők* 36; Gombocz. *Mondattan* 87 (egyetemi előadás).

² Vö. «Juger — *hold föld*» Beszt. Szój.

³ Vö. «Juger-*hold*» Schl. szój.; a szó szerkezetre is, a magára álló névre is más adatokat l. *Cal.*, *OklSz.*, *NySz.*, Márt. *jugerum* a. stb.

⁴ L. Gyarm. *Voc.*; *Debr. gramm.*; Kassai II. 446; CzF.; Fogarasi; *NyK.* III. 194.

⁵ Én emeltem ki.

⁶ *Emlékkönyv* Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulóra. Bpest, 1908. 486.

A másik magyarázatot Steuer János írta. Steuer — ismeretve Schrader Ottó *Linguistisch-historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Waarenkunde* című művét, amely a termértékek elnevezései eredetét vizsgálja, azt fejtegeti, hogy a termértékek a földművelés fogalmából indulnak ki. Három kategóriát különböztethetünk meg: 1. A termérték a barázda-vonás szerint van elnevezve, pl. itál. *versus* = or. *versta*, 'verszt'; 2. A termérték azon idő szerint van elnevezve amely egy darab föld fölszántására szükséges, pl. ófn. *morgan*, 'was an einem Morgen gepflügt werden kann'; 3. A termérték azon gabona-mennyiség szerint van elnevezve, mely egy darab föld bevetésére szükséges, pl. *μῆριμνος* = egy *iugerum*. A magy. *hold* («egy hold föld») a második kategóriának megfelelő alakulást mutat. A magy. *hold* alapszava ugyanaz, amelyet a *hol-nap*, *hol-val*, *morgen*, *cras* 'mane' alakokban találunk». ¹

A harmadik magyarázat, amely részben Steuerével egyező, Simonyi Zsigmondtól való. Azt mondja Simonyi, hogy «volt valaha a *hold* főnévnek is — megmaradt 'luna' jelentésén kívül — 'reggel, hajnal' jelentése. Ez van szerinte a régi m. *holdá kelve* = tulajdonképpen 'reggelre kelve', s ez van a *hold föld* szerkezetben, «mert ez kétségtől a német *Morgen* vagy a szláv *jutro* fordítása», amely szavaknak ugyanis az illető nyelvekben 'hold föld' is a jelentésük. ²

Steuer és Simonyi cikkei figyelembevételével a *hold föld* > *hold* eredeti jelentése teljesen tisztázható.

Földek adományozásáról már a legrégibb okleveleinkben is szó van. Az 1055-ből való tihanyi alapítólevélben Endre királyunk a tihanyi monostornak «*aratra XX cum LX mansionibus*», azaz húsz *eke* [*földe*]t hatvan [szántó szolgál] házzal» adományoz. ³ Itt a hazai lat. *aratum* bizonyos földegységet jelent. Ez a földegység hazánkban más volt a XI., s más a XII. sz.-ban. ⁴ Bizonyos azonban az, hogy a klassz. lat. *aratum* szónak ez a műszói használata klasszikus hagyó-

¹ L. EgyPhil Közl. XI. 412.

² L. NyK. XXV. 69.

³ L. Pannonhalmi Szent Benedek-Rend Tört. X. 12, 493.

⁴ L. i. m. 450.

mány. A latin Thesaurus ugyan az *aratum* ,eke' szóról csak annyit mond, hogy «modulus agri culti» azaz a «művelt föld : szántóföld mértékegysége». Ennél bővebb Hoops *Reallexikona*. Itt ezt olvassuk : «*Aratum* als Feldmass soviel Land, als an einem Tag mit einem Pflug geackert werden kann, in diesem Sinne gleichbedeutend mit *Joch*».

A földegység másik neve a rómaiaknál a *jūgerum*. Hoops *Reallexikona* szerint Plinius azt mondja, hogy «*jūgerum*, quod uno iugo boum in die exarari posset»¹ A lat. *jūgerum*-nak ez az értelmezése minden időben ismert volt a szakférfiak előtt. A mi emlékeink is megemlítik, így a többek közt Kassai II. 446. ezt írja : «*Hold-föld* : Jugerum terrae arabilis, seu quantum unum jugum boum, seu par boum uno die arare valet, et solet». S magának a *jugum* ,iga, járom' szónak földmértékegység értelme az adózás szempontjából a latinban szintén megvolt.²

A középkori latinban *dies* ,der tag' is jelentett földmértéket, jelentett ,hold föld'-et. A klassz. latinban *dies*-nek van ,mensura itineris, egy nap alatt megtett út, tagewerk, tagemarsch, tagereise'³ jelentése is. Könnyű tehát megértenünk, hogy a középkori latinban *dies* jelent «tantum terrae, quantum quis per diem uno aratro arare potest».⁴

Egy feltehető olaszországi lat. **bufulca* szó folytatója a régi olasz *bifolca* (mai nyelvjárási *bolca* Meyer—Lübke, LRWB.). Jelentése ,joch land'; annyi föld, amennyit egy iga ökör egy nap alatt felszántani tud.⁵ Bizonyos, hogy a szó azonos eredetű az olasz *bifolco* ,ackerer; ackersmann; ackerknecht; bauer' szóval, mely egy olaszföldi lat. **bufulcus* (v. ö. lat. *bubulcus* ,ochsenknecht') folytatója.⁶

Mindazok a népek, amelyek akár közvetve, akár közvetlenül a latin műveltség hatása alá kerültek, a *hold föld*

¹ L. I. m. *Joch* a.

² Vö. Hoops, *Reallex. Joch* a. : «*jugum* . . . die diokletianische Steuerhufe . . .».

³ L. Forcellini; Stowasser *Lat. deut. Wb.*

⁴ L. Kluge, *EtWb*¹¹ *Morgen* a.

⁵ L. Rigutini—Bulle szótárát.

⁶ L. Körting, LRWB.

földmérték elnevezésére vonatkozó szót átvehették, vagy pedig azon szemlélet alapján, hogy egy hold az a terület, amelyet egy *igába* fogott pár ökör *ekével egy nap* alatt felszánt, a saját nyelvük megfelelő ,eke', vagy ,iga', vagy ,nap, időszak' jelentésű szavával elnevezhették. Az általam ismert nyelvek közül csak a tót nyelvjárások közt vannak olyanok, amelyek a ,hold föld'-et latin jövevényszóval jelölik. Egyes tót nyelvjárásokban ugyanis a ,hold föld'-nek *jujer* (Szarvas; alakv.: *juver* Jancsovicus szótára *hold* a.) a neve s ez < lat. *jugerum*, középk. lat. *juger*.¹ Más általam ismert nyelvek ,hold föld' értelmű szavai:

a) A szláv nyelvekben az *eké*-nek két neve van: *radlo* (alakv. *ralo*) és *plugz*. (l. Janko J., *O pravkěu slovanském* 19, 35, 60, 128). Mind a két szó előfordul ,hold föld' értelemben is, még pedig a következő nyelvekben:

1. Bolg. *ráló* ,mesto' kolkoto može de sja izore vž edin denó' (amennyit egy nap felszánthatni); morgen (land) Geroff; Weigand-Dor. | szerb (délnyugati területeken) *rǎlo* ,ein morgen landes, jugerum' Vuk³, IvBr. | horv. (főleg kaj.-nyelvj.; talán elav.) *rǎl* (Jambr.; változat: *rál* Belloszt.) ,jugerum, jugum'; *rǎl* ,koja sze chesz dan z jednim plugom zorati more' Jambr., Belloszt.; *rǎl* 1600 □ hvati zemlje ili dva dana oranja IvBr.

2. Szerb *plūg* (több. *plūzi*) ,jugerum, Juchart' Vuk³, HAKSZ. (Szerbiában használt szó) | szlov. *plūg* ,ein gespannt ochsen; ein joch land, der morgen' Plet. | lengy. *plūg* ,ein pflug acker, ein joch acker' Linde (elav. szó lesz, legtovább Galiciában volt használatos) | or. *plug* ,ein gespannt ochsen; (vealt.) ,ein flächenmass von drei óbža' Pawl. Itt említem meg, hogy a tör. *saban* (*sapan*) ,eke' szó Radl. Wb.-ja szerint ,szántóföld'-et is jelent.

b) A németben ,iga, járom' jelentésű szóval: *Joch* (kfn. *joch*, ófn. *joh*, Kluge, *EtWb*¹¹) ,ein paar ochsen. jugum boum; jugerum, soviel land, als ein gespannt ochsen in einem tage pflügen kann' Márt. ném. m. lat. szótár (vö. Kluge, *EtWb*.¹¹ *Jauchert, Juchert*; Hoops, *Reallex. Joch*; Boisacq ζεύγμα). A német. *Joch* átment a tótba (*joch* Kálal), csehbe (*joch* Rank), lengyelbe (*joch* Linde), oroszba (*jóch* Pawl.).

c) Egyes nyelvek a ,hold föld'-et ,nap, tag'-ot vagy ,annak egy részét' jelölő szavakkal jelölik:

1. Középkori lat. *dies* ,tantum terrae, quantum quis per diem uno aratro arare potest' Kluge, *EtWb*¹¹ *morgen* a. | szlov. *dán* ,der

¹ L. Dief. *NGL.*, Bartal, *MLSz.*, *Beszt. szój.*, *Schl. szój.*

tag ; ein joch feld (csak XIX. sz.-i adatok) Plet. | szerb *dân* ,der tag ; ein morgen landes, jugerum' Vuk⁸ (a HAKSz. II. 251-ben régi adatok nincsenek). Vö. hasonló alakulásra: kfn. *tagewerc* ,ein flächenmass' Lex. *MhdWb.* ; úfn. (bajor-osztr.) *tagewerk* ,ein flächen mass, morgen' Weigand-Hirt, *DWb.*⁶ (Kluge, *EtWb.*¹¹ szerint *tagwerk* ebben az értelemben alemann. l. *Juchert* a.) | szerb *dnânu* ua. Vuk⁸ (szerinte Szerbiában) | szlov. *dnâna* ua. Plet. | közép-k. lat. *diurnalis* ua. Weigand-Hirt, *DWb.*⁶ *morgen* a.

2. Csak a ,nap egy része: délelőtt'-je jelent ,hold föld'-et : ófelném. *morgan* l. ,morgen, vormittag ; 2. als feldmass soviel land, als ein gespannt an einem morgen pflügt' Kluge, *EtWb.*¹¹ ; kfn. *morgen* ua. Lexer, *Mhdw.* ; úfn. *morgen* ua. Márt., Weigand-Hirt, *DWb.*⁶ (Kluge, *EtWb.*¹¹ szerint : frank-középn. *morgen* = alem. *tagwerk* = osztr. *joch* l. *Juchert* a.). — A ném.-ből lengy. *morg* (máskép : *morga*) ,morgen landes' Linde, VarsSz. | cseh *jítro* (ó-cseh *jutro*) l. tempus matutinum ; 2. joch feld, morgen landes (adatok a XIV. XV. sz. óta Gebauer, Slov.) | tót *jutro* (alakv. : *jútro* Jancs.) l. tempus matutinum ; 2. joch feld, morgen landes, Jancs., Hvozď. stb. | szerb *jútro* l. morgen ; 2. (Bácskában) jugerum (adatok a XVIII. sz. óta HAKSz. IV. 699) Vuk⁸ | szlov. *jútro* l. morgen ; 2. ein joch (morgen) landes' (adatok a XIX. sz. óta) Plet. | lengy. *jutro* (VarsSz. ; *jutrzyna* Linde) ,jugerum' Bern. *EtWb.*

A mi *hold föld* > *hold* elnevezésünk azon a szemléleten alapul, amelyen a ném. *morgen*, a cseh *jítro* < ó-cseh *jutro* stb. Nyelvünkben ugyanis volt egy *hold* ,tempus matutinum, der vormittag' szó, amely megvan a régi nyelvben ebben a határozó szóban : *holdá kelve* (alakv. : *holtá kelve*, *holté kelve*, *hótá kelve*, *hódára NySz.*) ,cras, crastino', továbbá *-d ~ -t* kicsinyítő képző nélkül ezekben : *holnap*, *holval NySz.* A képzetlen *hol* fgr. eredetű szó, s azonos a vog. *χol* ,tempus matutinum, der vormitag' (főn. ; mint adv. *χoli* ,reggel') *NyH*⁷ 48. | osztlj. *χot* ,tempus matutinum, vormittag' (főn. ; mint adv. *χotn* 3 ,reggel' Paas.—Donn.) szavakkal. — Ettől különböző eredetű a *hold* ,luna' szó. Ez is eredeti magyar szó s ez is *-d* képzős származék egy régebbi: *hou* ~ *hau*-ból (vö. *hó-nap* ~ *hava* ,monat'). Valaha *houd*-nak hangzott s az *-l* benne olyan szerves hang, amilyen a *boldog*-beli *-l* is. Ez a ,luna' jelentésű *hou* (ebből kicsinyítve : *houd* ~ *hold*) azonos a következő fgr. szavakkal : f. *kuu* ,luna' md. *kov*, *kou* ua. ~ osztlj. *χou* ua. (*χau* ,hónap') *NyH.* 48 ; Horger, MSzE. 81.

A magy. *hold föld* csak akkor vehette fel ,annyi szántó-

föld, amennyit egy iga ökör egy délelőtt felszánt' jelentését, amikor a magy.-ban a *hold* köznévvé még mint főnév a ,tempus matutinum'-ot, a ,vormittag'-ot jelentette. Minthogy pedig már a legrégebbi szöveg- emlékeinkben is *holdá* már csak adverbium, a *hold*-nak mint főnévnek jóval e nyelvmélekek keletkezése előtt kellett elavulnia (vö. fentebb a *kedd* szót). Mindebből az következik, hogy a *hold* ,jugerum' jelentésben nagyon régi, mindenesetre lehet X. századi vagy XI. sz. eleji szó (adatok reá a XIV. sz. vége óta vannak, de lat. *aratrum* földmértékegység nálunk kimutathatólag a XI. sz. első fele óta l. fentebb).

S ezek után azt kérdezzük, tükörjelentés-e, fordítás-e a régi magy. *hold* ,tempus matutinum' szónak ,jugerum' értelme. Azt feleljük reá : lehet ó-felnémetből való fordítás, de épp olyan joggal eredeti. Csak annyi bizonyos, hogy azon szemlélet alapján keletkezett, amelynek alapján a középk. lat. *dies*, középk. lat. *diurnalis*, kfném. *tagewerc*, szerb *dān*, ófném. *morgan* ,nap ; napszak'-ot jelentő szavak ,hold föld, jugerum' értelme.¹

Harmadik példám a *világ* szó ,mundus, welt' értelme. A szóval többen foglalkoztak, talán a legterjedelmesebben Simonyi Zs., aki többször is írt róla. Egyik cikke róla így szól : «A *világ* mundus értelemben, megengedem (Ásbóth *NyK.* XVIII. 401 hasonló fejtegetésére utal), lehet fordítása a szlávok [*světz* ,licht ; welt'] szavának, mely lux-ot is, mundus-t is jelent. De a következő magyarázat is elég valószínű volna. Mindennapi kifejezések : *a világra jön, a világra születik, a világra szül, a világra hoz* ; ezeket úgy is érthették, hogy ,napfényre jön', de aztán úgy is, hogy ,zur welt kommen', s így ezekből a kifejezésekből válhatott ki lassanként (talán a szláv hatásnak hozzájárulásával) a mundus-t jelentő *világ*».² Egy másik cikkében meg ezt írja : «A *világ* szó eredetileg csak világozást jelentett, mint ma is van még *holdvilág, gyertyavilág* (vö. népdalokban : Csicsóéknál ég a világ. —

¹ Az oláh *holdă* ,besäter, mit Frucht bestandener Acker: (Saat-, Frucht-) Feld, Flur; pl. Saaten' nyilván magyar eredetű *NyK.* XLVIII. 99) (tévesen Tiktin).

² L. *Nyr.* XIV. 72.

Kocsmárosné gyujts világot.) stb., és Széchenyi *Világja* is a. m. világosság. A ‚mundus‘ jelentés kétségkívül ilyen szólásokban fejlődött ki: *világra jönni*, *világra hozni*. Ugyanilyen fejlődést mutat a szláv *svet* s az oláh *lume*; a magyar s az oláh talán a szláváságból vette a második jelentést.¹

Mármost melyik a helyes vagy a helyesebb? A «kétségkívül» vagy a «talán»? Akik a kérdéssel Miklosich *Die Christliche Terminologie* c. értekezése óta foglalkoztak,² egyik határozottan, másik határozatlanabban, de valamennyien inkább a szláv nyelvekbeli *svět* ‚licht; welt‘ fordításának tekintik a magy. *világ* ‚mundus‘ jelentését. Magam is említést teszek a *világ* ‚mundus‘ jelentéséről *Szláv jövevényszavaink* c. munkámban (l. I. 2: 410.), azonban részletesen azért nem foglalkoztam vele, mert a *világ* csak egyik jelentésében keresztény műkifejezés is, aztán meg a gör. kel. keresztény terminológiában *svět* mellett *mirz* is jelent ‚mundus‘-t, amely jelentés ‚friede → friedensgemeinschaft‘-ből fejlődött.³

Simonyi abból indult ki, hogy a *világra jön, hoz, szül* kifejezések eredetileg csak annyit jelenthettek, hogy *napfényre jön, hoz, szül*, s ezekből esetleg kiválhatott a *világ* ‚mundus‘ értelme. Szerintem ezek a kifejezések aligha erdetibbek. Inkább olyanoknak látszanak a nyelvtörténeti adatok világánál, mintha a már meglevő ‚mundus‘ jelentésből alakultak volna. Talán hasonlóak a finn *saattaa ilmoille* ‚ans licht bringen‘, *tuo ilmaan* ‚in lucem profer‘⁴, észt *ilmalle tōma* ‚zur welt bringen‘⁵, amelyek az *ilma*, *ilm* ‚welt‘ jelentéséből érthetők. Én a magy. *világ* ‚mundus‘ jelentésénél a *napvilág* összetételéből indulok ki. A *napvilág* nemcsak a napnak a világosságát jelenti, hanem azt is, hogy ‚reggel‘ (vö. «*napvilágra kelvén, sokára észrevette . . .*» *OklSz.*), ‚nappal‘ (vö. ‚nap‘ világgal alá

¹ Vö. *Jelentéstani szempontok*. Bpest, 1916. 28. l.

² L. Ásbóth: *NyK*. XVIII. 401; Simonyi idézett értekezéseinek kívül ugyanő: *Nyr*. XVII. 487; *MNyelv*²: 90; *Die Ung. Sprache* 79; Balassa József: *Nyr*. XLVII. 61; Sandfeld-Jensen: *Thomsen-Festschrift* 1912: 167.

³ L. Bern. *EtWb*. II. 61.

⁴ L. Katara; Budenz *MUSz*. 785.

⁵ L. Budenz i. h.

hosztuk . . . ‘*NySz.*; és erre vö. *világ* lőn, mert az nap felkele *NySz.*). Hogy milyen régi ez az összetétel, nem tudom; a *NySz.* első adata a XVI. sz. elejéről való. Az a körülmény azonban, hogy a *holdvilág* ‚mondschein‘ *NySz.* stb. helynévben már a XIV. sz. első felében előfordul (l. *OklSz.*), valószínűvé teszi, hogy a *napvilág* is a meglevő adatoknál régibb kifejezés. Ilyen összetételekben vehette fel a **napvilág* s ebből tapadással *világ* a ‚mundus‘ jelentést.

A *világ* ‚mundus‘ jelentése nagyon régi nyelvünkben, de nem finnugor, sem ugor alapnyelvi. A rokon nyelvekben a ‚mundus‘-ra nincs egységes kifejezés (vö. finn *maa-ilma*→*ilma NyK.* XLII. 355; Szinnyei, *Fmszót.* | észt *ilm* | cser. *tüna* stb. | votj. *dünja* stb. | vog. *tārem-sām* Szil. 141. | osztj. *ītəm, tūrəm* Paas.—Donn.), de mindez nem lehet akadály a annak, hogy a *világ* ‚mundus‘ jelentése ne előmagyar- vagy ősmagyar kori legyen. A szó származékszó, az *-ág* képző benne, az alapszó fgr. szókészletünk ősi hagyománya (l. Szinnyei, *NyH.*⁷ 141.; Zsirai: *MNy.* XXIV. 300; Gombocz Z. *villog* ~ *világ* viszonyáról, egy előad.). Ha fordítás volna, csak tudatos fordítás lehetne az ó-egyh. szlávból, nem régebben a X. sz. közepénél. S ezért is inkább eredeti magyar fejlődésnek tartható.

*

Sok más példát is tárgyalhatnánk nyelvünk többértelmű vagy tapadás útján többértelművé vált egyszerű vagy képzett szavaiból, de nem szaporítom a példák végeleáthatatlan számát. Megállapításaim, amelyeket alább elsorolok, támaszkodnak azokra a tanulságos értekezésekre, amelyeket az átfordításokról hazai és külföldi tudósok írtak (l. őket fentebb), támaszkodnak továbbá a fentebb bőven tárgyalt példákön kívül a következőkre is: *állat* ‚animal, tier‘ jelentésben; *barát* ‚amicus, freund‘ jel.; *dolog* ‚arbeit‘ jel.; *fog* ‚felfog, percipere, intelligere, auffassen, verstehen‘ jel.; *folyosó* ‚gang‘ jel.; *fontol*, *megfontol* ‚pensare, erwägen, bedenken‘ jel.; *igáz*, *leigáz* ‚unterjochen‘ jel.; *kétkedik* ‚dubitare, ambigere, ‚zweifeln‘ jel.; *kétség*, *dubium, dubitatio, zweifel‘ jel.; kezes* ‚fidejussor, ein bürge‘ jel.; *köteles* ‚obligatus, verbunden,

verpflichtet' jel.; *kötelez*, 'obligare, verbindlich machen, verpflichten' jel.; *megye*, 'comitatus, der komitat, die gespannschaft' jel.; *munka*, 'arbeit' jel. (innen: *munkás* 'arbeiter'; *munkálkodik*, 'arbeiten, laborare' jel.); *ösztökél* és *ösztönöz*, 'stimulare, aneifern, anspornen' jel.; *tökéletes*, 'perfectus, vollendet' jel.; *varga*, 'sutor, schuster (cseh *svec*)' jelentésben.

Megállapításaim a következők:

1. Nyelvünkben mindazokból a nyelvekből vannak átfordítások, utánzások, amelyekből vannak jövevényszavaink. Ugyanígy a mi nyelvünkben is mindazokban a nyelvekben vannak átfordítások, utánzatok, amelyekben magyar jövevényszavak vannak. Nem kétséges ugyanis, hogy ahol két nyelv érintkezik, ott jelentéstani hatásnak is lennie kell.¹

2. A jelentéstani hatások kimutatásánál a legnagyobb óvatosságra van szükség, mert sok minden lehet önálló fejlődés. A lelki erők működése minden szellemileg egészséges embernél egyforma törvényszerűséggel folyik le, tehát ez a működés független a nyelvtől. A jelentés-változásnál pedig a lelki erők működése: a képzetkapcsolás törvényei a fontosak. Azután meg az egyazon műveltségkörhöz tartozó emberek gondolkodásában is lehetnek, sőt bizonyosan vannak közös gondolkodásbeli azonosságok, amelyek az önálló fejlődés megindítói lehetnek.² A műveltségi körhöz való tartozásra meg kell jegyezni, hogy a magyarság — nyelvünk szó-készletének kölcsönzött része alapján — a finnugor műveltségi kör után három egymásra következő műveltségi körhöz tartozott s a harmadikhoz tartozik ma is. Ezek a) A honfoglalás előtti műveltségi kör, amelynek felvételére a *betű, ír, szám, tolmács, törvény, büvöl, ige, dél, boszorkány, vám, vásár, kincs* stb. kényszerítettek; b) A bizánci műveltségi kör, melynek fő korszaka a X. sz., s bizonyítékai az olyan közszavak, mint *palota, pitvar, terem* s a keresztény terminológia görögkeleti része; — c) A nyugati műveltségi kör, melyhez

¹ L. Vasmer: *RevSlav.* II. 32.

² Vö. Simonyi Zs., *Egyező észjárás különböző nyelvekben: Nyr.* XLVIII. 107; Ugyanő, *Műveltségi nyelvrokonság: Nyr.* XLVI. 249; M. Bally, *La mentalité européenne: Thomsen-Festschrift* 166; Mauthner, *Gemeinsame Seelensituation der Kulturvölker: Nyr.* XLVII. 624.

a magyarság Szent István király uralkodása óta tartozik. Ha tehát egy-egy műveltségi körhöz való tartozás bizonyos gondolkodási azonosságokhoz is vezet, e három műveltségi körhöz való tartozás nyomainak a szókészlet jelentéstani részében, a magyarság legszellemibb fejlődésében is meg kell lenniök.

3. A jelentéstani hatást aránylag könnyebb kimutatni,

a) ha összetétellel, szószerkezettel van dolgunk (vö. *birság nop* HalBesz. ~ *ítélet nap(ja)* Bécsi K. stb. ~ *ítélet* ,*dis judicii* ,*das jüngste gericht*');

b) ha valamely mesterség, tudományszak szaváról van szó (vö. fentebb az *eset* ,*casus*' nyelvtani kifejezést; nagyon sok növénynév átfordítás, de azért itt sokszor nehéz lehet a döntés. *Szegfű* szavunk Rapaics *A magyarság virágai* 181. l. szerint átfordítás a ném. *nägelchen*ből. Szerintem lehet eredeti magyar elnevezés is. A német név is eredeti német elnevezés; «*die gewürznelke erinnerte an die gestalt der alten, handgeschmiedeten nägel*».¹ Vannak más nyelvek is, amelyek a növényt ,szeg'-nek nevezik, pl. tót *klinček*, *klinec*, *klinčoky*, lengy. *gwoździk* stb.);

c) ha nem régi köz- és irodalmi nyelvi szószerkezetről, összetételről van szó (vö. *bérkocsi* mietwagen; *félsziget* halbinsel; *kétszersült* biskuit, zwieback; *középiszkola* mittelschule; *szépirodalom* belles-lettres, schöne literatur; *vasút* chemin de fer, eisenbahn; *valószínű* verisimilis, wahrscheinlich stb.).

Ha azonban a szószerkezet, összetétel vagy belőle tapadás útján keletkezett s így többértelművé vált egyszerű szó vagy általában többértelmű egyszerű szó régi használatú, akkor azt, hogy a szószerkezet, az összetétel, a többértelmű szó idegen minta után keletkezett-e, hogy tehát átfordítás, visszatükrözés-e, csak nyelvtörténeti és tárgyi alapon lehet, ha egyáltalában lehet, eldönteni (vö. *állat* < *lelkes állat*, ,animal, tier'; *ösztönöz* ,stimulare, aneifern' eredeti lehet, a földművelők nyelvéből; *munka* ,labor, arbeit' eredeti s nem a ,labor' fordítása; ellenben *levél* ,pagina libri; epistola, brief'

¹ L. Kluge, *EtWb*". *nelke* a.

vándor tükörjelentés; *leigáz*, amelyre első példánk Sándor Istvánból van, nem a római meghódoltatás szokása, a ‚sub jugum mittere‘ alapján vette fel nyelvünkben jelentését, hanem a ném. *unterjochen* átfordítása stb.).

4. Az idegen nyelvi minta alapján keletkezett átfordítások, tükörjelentések többé-kevésbé tudatos utánzások, igen sok esetben ki is mutatható róluk, hogy tudatos alkotások (vö. *szépirodalom* ~ belles-lettres, *schöne literatur*; *húshagyó* (*kedd*), *húsvét* csak tudatos utánzások lehetnek részint az egyh. lat., részint az egyh. szl. megfelelő kifejezésekből).

5. Bármennyire nehéz és sokszor bonyolult is annak a kimutatása, hogy egy-egy szószerkezet, összetétel vagy többértelmű szó egyik értelme átfordítás-e vagy pedig nem az, mégis kétségtelen, hogy azokból a nyelvekből, amelyekből jövevényszók vannak, átfordítások is vannak. Csak az a kérdés, milyen számmal vannak ilyen átfordítások. Meggyőződésem, hogy számuk nem kisebb, mint a jövevényszók száma. Ha azonban eredeti szavaink számához viszonyítom jövevényszavaink számát s eredeti önálló fejlődéssel alakult jelentésváltozásaink számához viszonyítom idegen nyelvi minta alapján történt jelentésváltozásaink számát, akkor azt látom, hogy az átvett jelentések száma az önálló, saját nyelvi fejlődésűek számához képest elenyészően csekély. *Barát* ‚freund‘, *dolog* ‚arbeit‘, *megye* ‚komitat‘, *munka* ‚arbeit‘, *paraszt* ‚der bauer, landmann‘ s annyi más száz és száz szó második jelentése önálló magyar nyelvi jelentésváltozás, jelentésfejlődés. A magyar nyelvben — s más általam ismert nyelvben is — a saját nyelvi független fejlődés sokkal több, mint az idegen hatás alatt keletkezett fejlődés. Ha a hangok területén nézem a dolgot, ott van az *ö* hang, amely a XII. sz. vége óta keletkezett, csak eredeti fejlődés lehet; ha az alakés mondattan területét veszem, így pl. az ikes ragozás kifejlődését, a *leg*-es felső fok alakját, a *t*-jeles mult alakulását, a határozott névelő kialakulását, a körülírt *fog*-os jövőt, az igekötők kifejlődését, a szórendet, az összetett mondati szerkezeteket, az igenévi szerkezetek helyén a mellékmondatok kifejlődését s annyi más konstitutív, tehát magyar nyelvünk szerves alkotórészét, idegennyelvi mintákkal egyi-

ket sem tudom megmagyarázni. Simonyi Zsigmond, aki olyan könnyen folyamodott nyelvünk egyes jelenségeinek magyarázatánál idegennyelvi hatásokhoz, 1918-ban, élete vége felé a fentihez hasonló nézetre jutott. *Nyelvünk eredetiségei* c. cikkében ugyanis ezeket írja: «Nyelvünkben számtalan olyan szót, nyelvtani alakot, szójelentést és mondatszerkesztést lehetne kimutatni, mely csakis a magyarban fordul elő, tehát kétségkívül a magyar lélek alkotásai». ¹Sok ilyen eredetiségre azután reá is mutat, s jellemző reá, hogy azt mondja, hogy jóformán mindaz eredeti magyar fejlődés, ami *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondatok elméletei* c. háromkötetes munkájában tárgyalva van.

Vannak tudósok, akik minden nyelvi változást idegen nyelvek és népek keveredéséből magyaráznak. Ilyen pl. a nemrégien elhunyt Hirt Hermann (†1936. szept. 12), akinek hétkötetes *Indogermanische Grammatik*-ja hemzseg az ilyen bebizonyíthatatlan magyarázatoktól. E felfogással éles ellentétben áll Lessiak Primus felfogása. Ez a, szintén nem régen elhunyt (†1937. január 26.) osztrák nyelv-tudós élete egész munkásságában mindég hangsúlyozta, hogy nyelvi psycho-fizikai készségünkötől az önálló alkotó képességet megtagadnunk nem szabad. Abban a megemlékezésben, melyet halála alkalmából egyik kedves tanítványa, Pfalz Antal bécsi egyetemi tanár írt, Lessiak e felfogására vonatkozólag ezeket mondja: [In dem Werke *Beiträge zur Geschichte des deutschen Konsonantismus*] «hat er sich auch zu grundsätzlichen Fragen der Mundartenforschung geäußert. Er wendet sich mit grossem Nachdruck und mit überzeugenden Gründen gegen die Substrattheorie, wie sie von Kauffmann und Feist zur Erklärung der germanischen und hochdeutschen Lautverschiebung verwendet wurde. Er nimmt Stellung gegen die Ansicht dem sprachlichen Organismus fehle eigene Zeugungskraft, jede Entwicklung sei nur die Resultierende von Vorgängen der sozialen und politischen Geschichte, das sprachliche Leben beruhe nur auf Mischung, bedingt durch Völker- und Grenzverschiebung

¹ L. *Nyr.* XLVII. 178.

und auf modenmässiger Nachäffung. Ich bin der letzte, der die Bedeutung dieser Mächte verkennen wollte. Aber die Sprachphysiologie darf neben ihnen nicht verkümmern, dem sprachlichen Organismus soll schöpferische Fähigkeit nicht abgesprochen werden. Sie muss als gleichwertiger Faktor neben jenen bestehen bleiben».¹

Nyelvünk eredetiségei közt az idegen nyelvi befolyástól mentes, tehát spontán jelentésváltozások igen fontos helyet foglalnak el. Nyelvünk kifejező képességének s így szellemiségünk fejlődésének — a nyelv más alapvető, konstitutív tényezőivel együtt — ezek a legfontosabb előbbrevívói. Bármennyire is irracionálisak azok a psycho-fizikai erők, amelyek a nyelvi változások, fejlődések előbbrevivését indukálják, az idegen nyelvekkel való keveredésektől nagyjában függetlenek. A mi nyelvünk fejlődésében is nyelvünk lényegét illető hang-, alak- és mondattani s így jelentéstani dolgok eredeti, önálló alakulások, változások, s ami nyelvünkben nem eredeti, nem önálló fejlődés, változás, alakulás, az az eredetihez, nem önállóhoz képest elenyésző csekély.

MELICH JÁNOS.

¹ L. A. Pfalz: *Primus Lessiak.* Zeitschr. für Mundartenforschung. Jahrg. 1937. (XIII. 180.).